

MEROS ILMI, UNING ASOSI VA SHARTLARINI TURTTA MAZHAB O`RTASIDAGI FARQLARI HAQIDA

Avlaqulov Xusniddin Yusupovich

O`zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

Annotasiya: *ushbu ilmiy maqolada meros ilmi haqida va uning asosi va shartlarini mazhablar aro ilmiy qiyoslash tahlili olib borilgan.*

Kalit so`zlar: *Meros, faroiz, merosxo`r, rukn, Raddul Muxtor, nasab, nikoh, moni`ul irs, qullik, ixtilofid din, ixtilofid daroyn, qatl, hukmiy qarindoshlik.*

Malumki, tafsir, hadis, kalom kabi islomiy ilmlar qatorida fiqh ilmi ham mustaqil tarmoq tarzda asrlar osha shakllanib, rivojlanib borgan. Uning paydo bo`lishi va taraqqiy etishida yurtimizdan chiqqan faqihlarning xizmatlari beqiyosdir. Abu Zayd ad-Dabusiyy al-Buxoriy (978-1039), Faxr al-islom al-Bazdaviy (1009-1089), Abu Hafs an-Nasafiy (1068-1142), Abu-l-Barakot an-Nasafiy (1232-1310), Ubaydulloh ibn Toj ash-shari`a al-Buxoriy (vaf. 1346) olimlar sirasida Burxoniddin al-Marg`oniy (1118-1197) ham islomiy bilimlarning ushbu hayotiy sohasini rivojlantirishga muhim hissa qo`shganlar.

Takidlash kerak, yurtimizdan chiqqan allomalarning fikrini rivojlantirishga qo`shgan hissalar dunyo bo`ylab yuksak e`tirof etiladi, qadrlanadi. 2000-yili O`zbekistonda buyuk hanafiy faqih, O`lmas meros “al-Hidoya” kitobi sohibi Burhonuddin al-Marg`oniyning 910 yilligi keng nishonlandi. Shu munosabat bilan alloma ijodiy faoliyatini o`rganishga bag`ishlangan ilmiy anjuman va tadbirlar uyishtirildi, risola va maqolalar chop qilindi. Imom al-Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti jamoasi esa “al-Hidoya” ning birinchi jildini o`zbek tiliga tarjima qilib, kitobxonlarga taqdim qildi.

Bizga Burhoniddin al-Marg`oniyning faqih sifatidagi faoliyati va unga yaqin asarlari borligi haqida ma`lumotlar etib kelgan. Ul zoti bobarakot bitiklarining nomlaridan bu kitoblar Islom fiqhining turli yo`nalishlariga taluqli ekani ma`lum. Allomaning “al-Hidoy” kitobi asrlar davomida keng miqyosda tadqiq qilinib kelinayotgan bo`lsa-da, bugunga qadar uning qalamiga mansub asarlarning aqalli yarmi ham topilmagan. Bunday holat Islom fiqhi tadqiqotchilari, jumladan, tarixchi va sharqshunoslarni bu yo`nalishdagi izlanishlarni yanada undayotgani tabiiy. Har qanday izlanish esa, ertami-kechmi, albatta o`z samarasini beradi.

Bu maqolada meros ilmini fiqhiy hukmlarini dalillar bilan bir qatorda, boshqa mazhablar bilan qiyosiy tahlillarini va mazhab ulamolarining usha masaladagi qarashlari keltirildi.

Bu borasida faqihlar va ularning nuqtai nazari turlicha bo`lgan.

Meros ilmini mazhablar aro qiyoslab chiqishdan avval meros ilmi haqida biroz so`z boshlasak.

Meros ilmi, Rasulullah sollallohu alayhi vasallam:

(تَعَلَّمُوا الْفَرَائِضَ وَعَلَّمُوها فَإِنَّها نِصْفُ الْعِلْمِ)

“Meros ilmni o`rganing va ularga o`rgating, chunki u ilmning yarmidir”¹ deb ta`lim olishga targ`ib qilgan va qiziqtirgan ilmlardan biri ekanligini bilamiz.

Meros ilmi: fiqh boblaridan bir bob bo`lib, ulamolar bu borasida alohida asar yozganlar va uni “meros ilmi” yoki “faroiz ilmi” deb nomladilar. So`ng uni “merosdan har-bir vorisni nasibasini aniqlaydigan fiqh va matematika (hisob-kitob)”² qoidalari deb ta`rifladilar.

U har bir merosxo`rning ulushini belgilaydi الميراث so`zi lug`tda: “boqiy qolish” ma`nosidadir.³ Alloh taoloning الوارث degan ismi bor bo`lib, barcha narsa foniy bo`lgandan keyin boqiy qoluvchi ma`nosida.

O`tish ya`ni haqiqatda biror narsani bir xalqdan boshqalarga o`tishi ma`nosida, yoki ilmni bir kishidan boshqalarga o`tishi ma`nosida masalan: “Ulamolar payg`ambarlar vorisidirlar” deyilishi kabi, yoki biron-bir mol-mulkni hukman marhumdan ona qornidagi bolaga o`tishi ma`nolarida keladi. Shu sababdan marhumning mulki nasab yoki sababga ko`ra meros deb nomlanadi.

Shariat istilohida esa: Hanafiy ulamolari tomonidan “birovning moli o`rinbosar bo`lish orqali boshqasiga o`tishi” deb ta`riflangan.

Uni الْفَرَائِض ilmi deb atalishi: مِيرَاث (meros) ilmi deyilganidek, فَرَائِض (faroiz) ilmi ham deyiladi. Chunki فَرَائِض (faroiz) so`zi فَرِيضَةٌ (farizatun) ning ko`plik shakli bo`lib, فَرَضَ so`zidan olingan bo`lob belgilash ma`nosida. Qur`oni karimda shunday kelgan:

(وَقَدْ فَرَضْنَا لهنَّ فَرِيضَةً فَنَصِفُ ما فَرَضْتُمْ)

“Mahrni belgilab quygan bo`lsangiz, belgilaganni yarmini berasiz”⁴. (Baqara surasi 238-oyat) Ya`ni belgilab quyish ma`nosida kelyapdi.

Bayon qilish ma`nosida ham keladi. Qur`oni karimda:

(قَدْ فَرَضَ اللهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ اِيْمَانِكُمْ)

“Batahqiq, Alloh sizlarga qasamlaringizni bushatishni shariatga kiritdi”⁵. (Tahrim surasi 2-oyat) ya`ni bayon qildi ma`nosida.

Faqih ulamolar esa qo`yidagicha ta`riflaganlar: “Bu merosxo`r uchun shariat belgilangan ulushdir”.

Meros ilmni o`rganishga undash: Meros ilmi fiqh mavzulari orasida

¹ Ibni Moja. Sunan Ibn Moja. Qohira. Doru ihyoul kutubul arabiyya nashriyoti. 2006. -J. 2. -b.84.

² Inbi Obidin. Roddul muxtor. Doru olamul kutub nasriyoti. 2003. -J. 6. -B. 757.

³ Ibni munzir. Lisanul arab. Bayrut: dorus sodr nashriyoti. 1955. -J. 2. -B. 111.

⁴ Tafsihi Hilol. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf -J.1.

⁵ Tafsihi Hilol. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf -J.6.

oliy mavqega ega. Meros ilmini o`rganib, boshqalarga o`rgatishga undaydigan juda ko`p hadislar bor.

عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ وَعَلِّمُوهُ النَّاسَ وَتَعَلَّمُوا الْفَرَائِضَ وَعَلِّمُوا فَإِنِّي أَمْرٌ مَقْبُوضٌ وَالْعِلْمُ مَرْفُوعٌ وَيُوشِكُ أَنْ يَخْتَلِفَ اثْنَانِ فِي الْفَرِيضَةِ وَالْمَسْأَلَةِ فَلَا يَجْدَانِ أَحَدًا يُخْبِرُهُمَا"⁶. رواه البيهقي

Ibn Mas`ud roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: “Qur`onni o`rganing va xalqqa o`rgating, meros ilmini o`rganing va ularga o`rgating, chunki men olib ketiladigan odamman, ilm olib tashlanadi. Ixtiloflar paydo bo`lib, ikki kishi farz bo`yicha ixtilof qilib, o`rtalarida hukm qiladigan hech kimni topa olmay qoladi” Bayhaqiy rivoyat qilgan. Yana boshqa bir hadisda.

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا أبا هريرة تَعَلَّمُوا الْفَرَائِضَ وَعَلِّمُوا فَإِنَّهَا نِصْفُ الْعِلْمِ وَهُوَ يُنْسَى، وَهُوَ أَوَّلُ مَا يُنْزَعُ مِنْ أُمَّتِي

Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Rasululloh sollallohu alayhi vasallam aytdilar: “Meros ilmini o`rganing va odamlarga o`rgating, chunki u ilmning yarmidir. U unitiladi va u mening ummatimdan birinchi bo`lib olib qo`yiladi”⁷. Ibni Moja rivoyat qilgan.

Merosning hikmati: Inson va pul o`rtasida unga yolg`iz harakat qilish imkonini beradigan nisbat bor

Unda foyda, sarmoya va almashtirish imkoniyati bor. U mulk deyiladi va unda kishi uni tasarruf qiluvchi egasi hisoblanadi. Bu nisbat islom huquqidagi ijtimoiy tuzum qoidalaridan biridir. Egasining hayotligi davrida bajarishi mumkin bo`lgan ishni qilmaganligi, endi esa bu huquq uning o`limi bilan majburiy ravishda tugatilganligi sababli, uning o`rnini yangi egasi egallashi kerak bo`ladi.

Islom marhumning o`rniga inson tabiatiga, shaxsiy va jamoat manfaatlariga rioya qilgan holda uning eng yaqin kishi o`rinbosar qilib qo`ydi, chunki inson o`z fitratiga ko`ra qarindoshlik rishtalarini bog`laydigan kishilarga moil bo`ladi, garchi o`zaro tafovut bo`lsa ham. Agar pul o`z egasi vafotidan keyin unga birinchi egalik qilgan kishiniki bo`lganda yoki davlatga berilganda, bu janjal va tortishuvlarga olib kelar, odamlar uni yig`ish va rivojlantirish uchun ko`p mehnat qilmas, va uni sarmoya qilib, qo`lga kiritmas edi. Raqobatlashishda esa, yangicha bir g`oyalay va shijoat paydo bo`lishi va jamiyatning rivojlanishi bor. aks holda bu narsalar to`xtab qoladi.

Johiliyatda meros: Johiliyat ahli merosni ikki narsaga asoslaganlar:

Biri: nasl, ikkinchisi: sabab.

⁶ Ahmad ibni Hasan Bayhaqiy. Sunani Bayhaqiy. Bayrut: Darul kutubul ilmiyya. 2007. -J.6. -B. 208.

⁷ Ibni Moja. Sunan Ibn Moja. Qohira. Doru ihyoul kutubul arabiyya nashriyoti. 2006. -J. 2. -B.84.

Ularning nasl-nasab bo'yicha meros olishiga kelsak, yoshlar va keksalar o'rtasida, erkaklar va ayollar o'rtasidagi haqiqiy tenglik tizimli emas edi. Chunki ular qilich kutarib oilani himoya qiladigan va dushman bilan urishadigan keksa erkaklarga merosni cheklashgandi.

Sabab tufayli meros olishiga kelsak, bu ikki jihatdan bo'lar edi.

Birinchisi: qasam ichish.

Ikkinchisi: farzand asrab olish bilan bo'lar edi.

Qasam ichish: Bu Johiliyat davrida bir kishi do'stiga: "Mening qonim sening qoning, mening jonim sening joning. Men sendan meros olaman va sen ham mendan meros olasan" deydi. Ya'ni "seni o'ldirishni istagan meni o'ldirishni istagan bo'ladi. seni qoningni o'qizishni istagan meni qonimni oqizishni istagan bo'ladi, o'rtamizdagi dustlik tufayli men bo'nga aslo yo'l quymayman. Men o'lsam sen merosxurimsan. Sen o'lsang men merosxuringman" degan manoda. Agar ikki kishi shu tariqa va'dalashsa, qaysi biri oldin o'ldirilsa, tirik qolgani va'daga muvofiq dustini nomidan qasosini olar edi yoki vafot qilsa undan meros olar edi.

Farzand asrab olishga kelsak: Ulardan bir kishi birovning o'g'lini asrab olar, so'ng uni nasabi otasi qolib asrab olganga berilar edi. Agar o'g'il asrab olgan kishi vafot etsa, asrab olgan o'g'il uning molini meros qilib olar edi.

Islomda meros: Rasululloh sollallohu alayhi vasallam payg'ambar qilib yuborilgach, johillar orasida Islomga da'vat e'lon qilinganida, Alloh taolo ularni o'g'il asrab olishdagi merosxo'r bo'lishlarini bir muddat o'z holida qoldirdi. So'ng, islom birinchi bo'lib musulmonlar orasida hijrat va birodarlikka asoslangan vaqtinchalik bir-biridan meros olish huquqini beruvchi hukumni joriy qildi.

Birinchisi: hijrat qilish orqali meros olish-bu muhojir, muhojir aka-ukasidan va har biri bir-biridan meros olar edi. Faqat hamrohiga ko'proq xolisona aloqada bo'lishi shart bo'lgan.

Ikkinchisi: birodarlik, bu haqda Alloh taolo qur'oni karimda shunday deydi:

(إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَأُ وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ)

"Albatta, ymon keltirgan, hijrat qilgan, Allohning yo'lida molu jonlari bilan jihod qilganlar va joy berib, yordam ko'rsatganlar, ana ushalar bir-birlariga valiydirlar"⁸. Anfol surasi 72-oyat.

Oyatdagi valiylik ansor va muhojirlar o'rtasidagi payg'ambar alayhissalom joriy qilgan hukmiy birodarlik tufayli yuzaga keladigan vorislikdir. Chunki bu- islom o'z a'zolarini kuchli rishtalar bilan bog'lagan mustahkam Islom ummatini shakllantirishni maqsad qilganligidadir. Shu bilan muhojirlarning mo'minlari bilan iymon

⁸ Tafsiro hilol Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. -J. 3.

keltirmaganlar yoki iymon keltirgan va hijrat qilmaganlar o`rtasidagi valiylik rishtalari uzildi.

Alloh taolo o`zining kalomida asrab olgan o`g`liga meros berishni bekor qildi.
(وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ ﴿١٠﴾ ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ)

“Asrandi bolalaringizni sizga farzan qilgan emas. Bularingiz og`zilaringiz bilan aytgan gaplaringizdir. Alloh esa, haqni aytur va U to`g`ri yo`lga hidoyat qilur. Ularni o`z otalari nomi bilan chaqiringlar. Ana shu, Allohning nazdida to`g`ridir. Agar otalarini bilmasangiz, ular sizning din qardoshingidir”⁹. Ahzob surasi 4-5-oyatlar.

So`ng bu oyat bilqn o`g`il asrab olish va unga meros berish bekor qilindi. Va Islomiy hukm uning mumkin emasligiga qaror qildi va meros majburiyati tuxtatildi.

Muhojirlik va qardoshlik¹⁰ yo`li bilan meros olish ham Alloh taoloning marhamati bilan bekor qilindi:

(وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ)

“Allohning kitobida qarindoshlar bir-birlariga haqliroqdirlar. Albatta, Alloh har bir narsani bilguvchi Zotdir”. Anfol surasi 75-oyat.

Buning sababi, unga chorlovchi sabablarning yo`qolishidir.

Shunday qilib, merosga egalik qilish uning egasi vafot etganidan keyin, erkak va ayol, yosh va keksa bo`lsin mayyitning merosxo`rlariga, shuningdek, turmush o`rtoqlardan biriga tegishli bo`ladigan bo`ldi.

Qasamlashish orqali bo`ladigan merosga kelsak bu haqda Alloh taolo shunday deydi:

(وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتَوْهُمْ نَصِيبَهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا)

“Allohga ibodat qilingiz va Unga hech narsani sherik qilmangiz! Ota-onalarga esa yaxshilik qilingiz! Shuningdek, qarindoshlar, yetimlar, miskinlar, qarindosh qo`shniyu begona qo`shni, yoningizdagi hamrohingiz, yo`lovchi (musofir)ga va qo`l ostingizdagi (qaram)larga ham (yaxshilik qiling)! Albatta, Alloh kibrli va maqtanchoq kishilarni sevmaydi”¹¹. Niso surasi 33-oyat.

Bu borasida islomni boshidan boshlab ancha vaqtgacha amal qilinib kelgan so`ng unga amal qilish bekor qilingan. Ba`zi ulamolar uning hukmi joriy lekin eng

⁹ Tafsiro hilol Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. -J. 3

¹⁰ Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning muhojir va ansorlardan bo`lgan har ikki kishini aka-uka qilganlari va har biri boshqasidan meros olishi tushuniladi.

¹¹ Tafsiro hilol Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. -J. 3.

oxirgi uringa qoldirilgan deyishgan, ya`ni meros oladiganlarning eng oxiri qatorida qoldirishgan.

Ammo Islom ayol kishiga nisbatan zulm va adolatsizlikni yo`q qildi, uning obrusini kutardi va jamiyatda unga insoniy mavqei berdi, erining yoki yaqinlarining merosidan unga ulush berdi.

Ayolga o`zining aka ukalariga beriladigan ulushning yarmi beriladigan, agar ota-onasidan yolg`iz farzand bo`lsa, merosni teng yarmini oladigan qilib belgilab berdi va bu ayni hikmatdir. Alloh taolo erkak kishini oilasini moddiy va ma`naviy boquvchisi va himoyachisi qildi. Shu sababdan uni jismonan baquvvat va mashaqqatlarga sabrli qilib yaratdi. Ayolni esa zurriyoti uchun va eriga maskan qilib yaratdi, toki u ayoli bilan ovunib uning dardu hasrati ketsin, tashvishlari yengil bo`lsin, siri va moli qo`riqlansin, bolalarini tarbiyalasin. Shunday taqsimot qilinsa, har bir ish joy-joyiga tushadi, manfaatli va mukammal bajarilgan bo`ladi. Shunday qilib hayot ham muntazam davom etadi.

Merosning asosiy ustunlari

1- Muvarris: vafot qilib, undan molu dunyosi meros qolgan kishi ya`ni mayyit. Uning o`limi, haqiqiy yoki hukmiy¹² bo`lsa ham aniq boqlishi shart.

2- Merosxo`r: Meros sabablaridan biriga ko`ra marhumga tegishli bo`lgan kishi, garchi u merosdan mahrum bo`lsa ham.

3- Meros: marhumdan merosxo`rga meros bo`lib qolgan pul yoki huquqlar, masalan, qasos olish, oldi sottida pulni undirish uchun tavarni ushlab turish, qarzni undirish uchun garovga qo`yilgan narsani ushlab turish kabilardir. Manfaatlarga kelsak, u hanafiylarga ko`ra meros bo`lib utmaydi, chunki egasiga foyda keltiradigan shartnomalar ahd qiluvchilardan birining vafoti bilan tugatiladi. Shofe`iy mazhabiga ko`ra meros bo`lib utadiadi, bu Madinada joriy bo`lgan qonundir.

Meros olishning sabablari: Uning sababi uchta:

- 1- Nikoh,
- 2- Qarindoshlik,
- 3- sadoqat.

Birinchisi: undan er xotinning haqiqiy nikoh ahdi bilan turmush qilganligi tushuniladi. Bunda nikoh ahdidandan so`ng (duxul qilganmi yoki y`oqmi) birga yashashganmi yoki yo`qmi uni farqi yo`q.

Agar er-xotinlardan biri duxuldan¹³ yoki xilvatdan¹⁴ keyin vafot qilsa, birisi boshqasidan meros oladi. Hatto raj`iy taloq qilingan bo`lsa ham, agar iddasi

¹² Qozi uning o`lganligi yoki tirikligiga hukm chiqarib berishi bilan bo`ladi. Shuningdek bedarak yo`qolgani yoki murtad bo`lganida ham.

¹³ Jinsiy yaqinlik qilish.

¹⁴ Nikoh aqdidan keyin eru xotin bir joyda xoliy qolib ularni jinsiy aloqadan to`svuchi hissiy, shariy va tabiiy moniyliklar bo`lmasligi.

chiqmagan bo`lsa eri kasalligida taloq aytganmi yoki sog` paytida aytganmi uni farqi yo`q. Chunki raj`iy taloqda er-xotinlik hali uzilmagan bo`ladi madomiki idda tugamagan bo`lsa. Bunga to`rtala mazhab ittifoq qilishgan¹⁵.

Ammo er sog`lomligida boin taloq qilingan ayol bilan er o`rtasida meros olish yo`q agar idda ichida vafot etsa ham. Bu holatda er ayoliga meros berisidan qochganligini ihtimoli yo`q.

Er o`lim kasali bilan chalinganida xotiniga meros berishdan qochib, xotini talab qilmasada unga taloq bersa va xotini eridan oldin vafot etsa, er xotinidan meros olmaydi. Chunki u boin taloq aytishi bilan merosdagi haqqini bekor qildi. Ammo er oldin vafot etsa xotini eridan meros olishi yoki olmasligi borasida ulamolar turlicha fikr aytishgan:

Hanafiylar¹⁶ agar idda tugamagan bo`lsa, undan meros qoladi deyishgan .

Chunki er xotining merosidan qochmoqchi bo`lganida, agar nikoh ta'siri mavjud bo`lsa ya`ni idda tugamagan bo`lsa, shariat unga niyatiga teskari munosabatda bo`ladi. Aksincha bo`lsa, merosdagi barcha sabablari uziladi.

Shofe`iyalar¹⁷ esa unga meros yo`qligiga yurishdi, chunki boyin taloq merosga sabab bo`lgan nikohni uzib qo`ygan bo`ladi, garchi idda tugamagan bo`lsa ham.

Molikiylarning¹⁸: agar idda tugasa va boshqasiga turmushga chiqsa ham, bu haqda dalillar mutloq kelganligi uchun u meros oladi.

Hanbaliylar¹⁹ , agar idda tugab, boshqa birovga turmushga chiqmagan bo`lsa, meros oladi deyishgan

Chunki Abu Salama roziyallohu anhu dedilar: Abdurrahmon ibn Avf kasal bo`lganida, xotini boyin taloq qildi, idda tugagach, Usmon ibn Affan roziyallohu anhu uni merosdan ulushini olib berdilar.

Xuddi shunday, xotin ham eriga meros berishdan qochsa va o`lim kasaliga chalinganda taloq ixtiyori berilsa, o`zini tanlasa yoki o`lim kasaliga chalinganda meros berishdan qochib murtad bo`lsa, ikkala holatda ham uni maqsadiga aks ularoq eri meros oladi. Bu holatlarda er oldin vafot qilsa bu ayol eridan meros olmaydi. Chunki ikkalasining qaysi biridan ajrashish sodir bo`lsa, bashqasidan meros ololmaydi va o`ziga jabr qilgan bo`ladi.

Fosid nikoh: u nikoh shartlaridan biri topilmagan nikoh hisoblanadi masalan: guvohning yo`qligi. Yoki mut`a nikohi kabi botil bo`lgan nikohlar. Bular shariy nikoh

¹⁵ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Kifoya. -J. 2. Toshkent: Sharq nasriyoti 2008.

¹⁶ Kamol ibni Humom. Sharh Fathul-Qodir. Bayrut: Darul kutubul ilmiyya. 2009. -B. 3. -B. 100.

¹⁷ Imom abu Zakariyo Muhyiddin ibni Sharaf an-Navaviy. Al-Majmu` sharhul muzhib. Jidda: Maktabatul irshod. 2006. -J. 10. -B. 219.

¹⁸ Ali ibni Ahmad ibni Mukrim al-Adaviy. Xoshiyatul Adaviy. Matbaatul Madaniy. 2009. -J. 2. -B.70.

¹⁹ Imom Bayhaqiy. Kashful qino`. Bayrut: Olamul kutub. 2015. -J. 4. -B. 480.

hisoblanmaydi garchi “duxul”²⁰ qilgan va “xilvat”²¹ sodir bo`lgan bo`lsa ham. Shuningdek, meros ham olmaydi.

Ikkinchi: qarindoshlik. Undan haqiqiy qarindoshlik tushuniladi va tug`ilishga sabab bo`ladigan har bir bog`liqlikga aytiladi. Bu farz egalari asabalar va zavil arhamlarni ham qamrab oladi va haqiqiy nasab deb nomlanadi.

Uchunchisi: mavlolik. U qul ozod qilish sababidan hosil bo`lib, ozod qilingan qul va ozod qilgan kishi o`rtasidagi aloqadir. Ozod qilganligi uchun unga mavlo bo`ladi va undan meros oladi. Bu esa hukmiy nasab deb nomlanadi. Bunga ulamolar ittifoq qilishgan.

Merosning shartlari

Merosning shartlari uchta:

1. meros qoldiruvchining o`limi.
2. Meros qoldiruvchining vafotidan so`ng merosxurning hayot bo`lishi.
3. Meros olishdan man qiluvchini yo`q bo`lishi.

Birinchi: meros qoldiruvchining qilgan bo`lishi. Bu ham uch xil bo`ladi.

1. Haqiqiy.
2. Hukmiy.
3. Taqdiriy.

Haqiqiy vafot qilish deganda, insonning beologik jihatdan o`lishi, hayotdan kuz yumishi tushuniladi.

Hukmiy vafot qilish deganda, insonning yo`qolib qolganidan so`ng o`zi ham, jasadi ham topilmasligidir. Shundan keyin qozi uni vafot topgan deb hukm qiladi. Shuningdek, bir musulmon dinidan qaytib, kofir bo`lishi va dorul harbga ketishi ham hukmiy vafot e`tibor qilinadi.

Taqdiriy vafot qilish deganda, onasiga nisbatan jinoyat qilinganda o`lik holda tushib qolgan homila tushuniladi. “Onasiga nisbatan jinoyat qilish” deganda homilador ayolni bir kishi urganda, qattiq qo`rqitganda bolasi o`lik holda tushib qolishi kabilar nazarda tutiladi.

Bunday homila holidagi gudakni meros qoldirishi va voris bo`lishida ulamolar turli fikr bildirishgan.

1. Hanafiy mazhabida bunday go`dak tana a`zolari ko`rinib, bilinib qolgan bo`lsa, meros oladi va meros qoldiradi. Chunki u jinoyat vaqtida tirik edi, jinoyat tufayli vafot qildi deb taxmin qilinadi. U tugilganda onasi tirik bo`ladimi yoki vafot topgan bo`ladimi farqi yoq zero jinoyat vaqtida ona ham bola ham mavjud edi.

2. Jumhur ulamolari bu holdagi bola tirikligi aniq bolmagani uchun meros olmaydi va unimng o`limiga sabab bolganlardan xun haqqidan boshqa narsa olinmaydi deyishgan. Xun haqqini bolaning valiylari oladi.

²⁰ 13- sinoskaga qaralsin.

²¹ 14- sinoskaga qaralsin.

3. Lays ibn Sa`d va Robi`a ibn Abdurrohman qarashlariga ko`ra bu holatdagi bola meros olmaydi ham va meros qoldirmaydi ham. Chunki jinoyat sodir bo`lganda uni tirik yoki o`lik ekanligi aniq emasdi, shuning uchun mulkga egalik huquqi bo`lmaydi. Homilani o`rib tushirganidan keyin jinoyatchiga yoki uning oqilalariga²² tovon to'lash majburiyati uning onasiga tajovuz qilganligi uchun jazo hisoblanadi va shuning uchun xun haqqi faqat yolg`iz uning uchundir va Misr qonuni ham shuni qonun deb qabul qilgan.

Ikkinchisi: merosxurning hayot bo`lishi ya`ni meros qoldiruvchining vafotidan so`ng vorisning hayot bo`lishi. Bu holat ikki ko`rinishda bo`ladi.

1. Haqiqiy.
2. Hukmiy.

Haqiqiy hayot: insonni tirik bo`lib, odamlar orasida yurushidir.

Taqdiriy hayot deb, meros qoldiruvchi vafot qilishidan avval ona qornida paydo bo`lgan homilaga aytiladi va uning tug`ilishi shart qilinadi.

Agar meros qoldiruvchining vafoti paytida merosxo`rning hayot ekanligi aniq bo`lmasa, u merosdan hech narsaga loyiq emas. Shunga ko`ra, agar o`rtalarida qarindoshlik bo`lgan bir jamoa vafot qilsa, go`yo ular kemada birgalikda cho`kib ketishi, qulab tushgan bino ostida qolib vafot qilishi yoki yonib ketishi va hakazolar. Agar shunday holatda bir-birlariga merosxur bo`lishi kerak sanalgan yaqinlarining qay biri avval vafot etgani bilinmasa ular o`zaro meros olmaydilar. Ularning meroslar ularni o`limidan so`ng hayot bo`lgan haqdorlarga shariatga muvofiq bo`lib beriladi.

Uchinchisi: Meros olishga hech qanday mone` (to`siq) bo`lmasligi kerak.

Merosdan to`suvchi narsalar: shundan iboratki, meros olishga sababi saqlanib qolgan holda meros ololmaslikdir. Kimki shu holat topilsa, merosxo`rlar orasida mavjud bo`lgan deb hisoblanadi.

Merosdan to`suvchi narsalar to`rtadir:

1. Qullik.
2. O`z meros qoldiruvchisini o`ldirib quyish.
3. Dinining farqli bo`lishi.
4. Diyorning farqli bo`lishi.

1. **Qullik.** komil suratda bo`ladimi yoki mudabbar ummi valadga uxshash noqis suratda ko`zga tashlanadimi, farqi yo`q. Zero, birovning qo`lida mulk bo`lgach, mustaqil o`zi biror mulkga egalik qila olmaydi. Qul topgan narsa uning xojasiniki hisoblanadi. O`zi mustaqil bo`lmagan inson merosga haqdorlik qila olmaydi.

2. **O`z meros qoldiruvchisini o`ldirib quyish.** O`z meros qoldiruvchisini o`ldirish meros olishdan man qilishiga ulamolar ulamolar quyidagi

²² O`z a`zolaridan biriga lozim bo`lgan diya (xun haqqi) ni tulab beradigan qamga ya`ni qotillning qarindoshlariga nisbatan aytiladi.

“Qotil uchun meros yo`q” hadisi bilan ittifoq qilganlar. Lekin qotillikni qaysi turi ekanligida mazhablar o`rtasida turli fikrlar aytilgan. Ular quydagilar:

Hanafiy mazhabi: merosdan tusuvchi qatl, qasosni yoki kafforotni vojib qiluvchi harom qilingan qatillikdir. Bu esa, qasdan bo`lgan, qasdanga o`xshash, xatodan va uning o`rniga tushadigan (xatoga o`xshaydigan) qotillikni qamrab oladi. Bu turlarning birinchisida qasos vojib bo`ladi, qolgan uchta qisimda esa, xun haqqi va kafforot vojib bo`ladi. Bu turta turning barchasi merosdan man qiladi. Ammo qasosni va kafforotni vojib qilishga tegishli bo`lmagan qotillik garchi, qasdan bo`lsa ham merosdan tusmaydi. Ular

- Haqqi borligi tufayli o`ldirish.
- O`zr tufayli o`ldirish.
- O`limiga sababchi bo`lib qolish.
- Mukallaf bo`lmaganing o`ldirib quyishi.

Haqqi borligi tufayli o`ldirish. Qasos sababidan o`ldirish qotilni qatl qilish kabi yoki had urish tufayli murtdni qatl qilish kabi yoki o`zini himoya qilish jarayonida o`ldirib quyish kabilar kiradi.

O`zr tufayli o`ldirish: o`zr sababli qotillik er xotinini zino ustida ushlab olganda o`ldirib quyishi kiradi. Chunki u or-nomusi va sha`nini himoya qilish bo`lib, o`ldirishni muboh qilgan shariy o`zr hisoblanadi.

O`limiga sababchi bo`lib qolish: o`zi haqli bo`lmagan ishni qiladi so`ng usha ish sababidan o`zini meros qoldiruvchisi vafot qiladi. Masalan: o`zini mulkida bo`lmagan joyni chuqur qazsa va shu chuqurga uning meros qoldiruvchisi tushib ketib vafot qilsa bu odam merosdan tusilmaydi.

Yosh bola va majnun kabilarning o`ldirib quyishi. Bu kabilar mukallaf bo`lmaganiligi uchun merosdan tusilmaydi.

Molikiy mazhabida merosdan man qiluvchi qotillik, faqat dushmanchilik qilib qasdan o`ldirishdir. To`g`ridan to`g`ri sodir bo`ladimi yoki maqsad qilib so`ng sababchi bo`lib qoladimi farqi yo`q. Ammo xoto tufayli sodir bo`lgan qotillik merosdan tusmaydi²⁴.

Shofiylar sahih xabarlarga ko`ra qotillik qaysi holda bo`lishidan qatiy nazar merosdan tusadi, ya`ni qasos sababli o`lishi lozim bo`lganmi yoki mukallafsiz kishidanmi farqi yo`q²⁵.

²³ Umar raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: “Men Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning: “Qotil uchun meros yo`q”, deganlarini eshitdim.” Ibn Moja rivoyati.

²⁴ Shayx Muhammad Alish. Sharh minahul jalil. Lubnon. Bayrut: darul fikr. 2010. -J. 4. -B. 753.

²⁵ Imom abu Zakariyo Muhyiddin ibni Sharaf an-Navaviy. Al-Majmu` sharhul muzhib. Jidda: Maktabatul irshod. 2006. -J. 14. -B. 502.

Hanbaliylar: merosdan tusuvchi qotillik, zomin bo`linadigan qasos, kafforot va diya (xun haqqi) tulashni vojib qiladigan qotilliklardir. Bu qasdan dushmanchilik qilib o`ldirishni, o`limiga sababchi bo`lib qolishni, g`ayri mukallafdan sodir bo`lgan qotillikni, xatodan va xatodanga o`xshagan barcha qotillikni qamrab oladi. Ammo had urilgandagi o`lim va o`zini himoya qilish jarayonida o`ldirib quyish kabi zominlik bo`lmagan qotilliklar merosdan tsumaydi. Chunki u o`ldirishga haqli bo`lgan qotillikdir.

Uchunchisi: musulmon bo`lsa ham kofir bo`lsa ham diynini turlicha bo`lishi. Bundan maqsad musulmon va kofir o`rtasida egalik huquqini yo`qolishidir²⁶. Dini boshqa boshqa bo`lgan ikki qarindosh ya`ni biri musulmon va ikkinchisi g`ayri din bo`lgan ikki kishi yo`qorida utgan meros shartlarini barchasi topilsa ham bir biridan meros ololmaydi.

Masalan: musulmonning ahli kitoblardan bo`lgan xotini eri o`lsa undan meros ololmaydi. Agar aksi bo`lsa ham shunaqa. Chunki Rosululloh sallolohu alayhi va sallam:

(لَا يَتَوَارَثُ أَهْلُ مَلَّتَيْنِ سَنَّى)

“Ikki turli millat ahli bir biridan meros ololmaydi”²⁷ deganlar chunki ular o`rtasida bir birini qo`llab quvvatlash yo`q va bu merosning asoslaridandir. Fuqaholar bunga ittifoq qilishgan.

3. **Dinning farqli bo`lishi.** Meros qoldiruvchi insonmusulmon, meros oluvchi inson esa boshqa dinda bo`lsa, boshqa dindagi inson musulmondan meros olmaydi. Musulmon ham boshqa dindagi meros koldiruvchisidan meros olmaydi. Chunki u ikkisi o`rtasida dindan chiqqani tufayli egalik huquqi qolmaydi. Islom esa buni jinoyat deb qabo`l qiladi va unga jazo tayinlagan. Buning dalili kuyidagi hadis:

قال عليه الصلاة والسلام: لَا يَرِثُ الْمُسْلِمُ الْكَافِرَ وَلَا الْكَافِرُ الْمُسْلِمَ

“Musulmon kofirdan, kofir musulmonda meros olmaydi”²⁸ Asli musulmon bo`lib, so`ngra dinidan kaytgan kishi (Alloh asrasin) ham toki Islomga kaytmas ekan, kofir hukmida bo`ladi. Bunday odam “murtad” deyiladi. Murtad musulmondan ham, asliy kofirdan ham, o`ziga o`xshagan murtaddan ham meros olmaydi.

Faqihlar murtad kishi dorul harbga borib qo`shilganidan keyingi topgan mol-mulkidan meros olinmasligiga ittifoq qilishgan. Chunki musulmon kishi, musulmon bo`lmagandan meros olmaydi.

Ammo dorul harbga borib qo`shilishidan oldingi islom diyorida murtad bo`lib topgan mol-mulki borasida turli fikrlar bildirishgan.

²⁶ Inbi Obidin. Roddul muxtor. Doru olamul kutub nasriyoti. 2003. -J. 6. -B. 757

²⁷ Abu davud rivoyat qilgan. Ibn Raslon. Sharhu sunani Abi Davud. -Fayyum: Dorul falah. nashriyoti, 2016. - T. 3. -B. 382.

²⁸ Imom Buxoriy Usoma ibni Zayddan rivoyat qilgan.

Molikiy, Hanbaliy va Shofiiy mazhablaridagi sahih xabarga ko`ra agar murtad holida vafot qilsa, uning molini baytul molga qaytariladi. Chunki u dindan chiqishi bilan islom dushmaniga aylandi. Agar tirik bo`lsa uning moli muzlatilgan holda turadi mobodo yana qayta musulmon bo`lsa mollari unga qaytarib beriladi.

Imom A`zam rahmatullohi alayhning nazdlarida, uning musulmonlik vaqtida topgan mol-mulki musulmon merosxo`rlariga taqsimlab beriladi. Murtadlik vaqtida topgan mol-mulki baytulmolga bo`ladi. Bunda murtad bo`lgan kishi erkak bo`lsa shunaqa. Agar ayol kishi bo`lib, shu holida vafot qilsa barcha mol-mulki musulmon yaqinlariga beriladi. Bunda mol-mulkni musulmonligi yoki murtadligida topganligiga qarab o`tirilmaydi.

Hanafiy mazhabida ham jumhur ulamolarining nazdida ham dinlari farqli bo`lsa ham, kofirlar bir-birlaridan meros oladilar.²⁹

4. **Diyorning farqli bo`lishi.** Hanafiy mazhabi ulamolari nazdlarida, Islom dinidan boshqa din vakillari o`zaro do`stona aloqada bo`lmagan ikki diyorda maskan tutib yashayotgan bo`lsalar, bir-birlaridan meros ollolmaydilar. Ammo bu holat musulmon merosxo`rlar orasida bo`lsa, ular kanday diyorni maskan tutib yashayotgan bo`lsalar ham, meros qoldiruvchisidan meros olish va merosxo`riga meros qoldirish joriy bo`ladi.³⁰

Jumhur ulamolarning nazdida Diyorning farqli bo`lishi musulmonni bir biridan tasmaganidek ikki musulmon bo`lmaganni ham merosdan tusmaydi.

Shu yergacha merosdan tusuvchilarni to`rtaga cheklab, u haqda batafsil ma`lumot keltirdik. Endi merosdan tusuvchi boshqa bir tusiqga e`tiboringizni tortaman.

1. Merosxo`rning noma`lum bo`lib qolishi: bir ayol tug`ganidan so`ng bolasiga qushib yaana boshqa bir boalni emizsa-yu vafot qilsada uning bolasi qaysiligi noma`lum bo`lib qolsa, ikkala bola ham bu ayoldan meros olmaydi.

2. Musulmon va kofir kishi bir ayolni bolasini emizib berish uchun ijaraga olsa, ikkala bola u ayolning uyida katta bo`lganida ayol vafot qilib, musulmonning bolasi bilan kofirning bolasini farqini ajratib bo`lmay qolsa, bu ikki bola otalaridan meros olmaydi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Abdulaziz Mansur. Qur`oni karim ma`nolarining tarjima va tafsiri. T.: Toshkent Islom universiteti, 2004. - 624 b.

²⁹ Abul Hasan Ali Jurjoniy. Sharh faroizi Sirojiya. -Istanbul: Daru tahqiqul kitab nashriyoti, 2021.

³⁰ Inbi Obidin. Roddul muxtor. Doru olamul kutub nashriyoti, 2003. -T. 6. -B. 757.

2. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima tarjimasi. Tafsiri hilol. T.: Hilol-Nashr, 2014. – 448 b.
3. Sharif Xolmurodov, Otabek Muhammadeyev. Islomda meros taqsimoti. Samarqand. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi nashriyoti. 2018. 160-bet.
4. Burhoniddin Marg'inioniy. Al-Majmu` al-Usmoniy. Odiljon Qoriyev va Hamidulloh Aminovlar tadqiqot, ilmiy tanqidiy matn va tarjimasi. T.: Mavarounnahr. 2014. 160-bet.

